

DAVID BOHM

**OVER
DIALOOG**

Helder denken
en communiceren

David Bohm

Over dialoog

Helder denken en communiceren

ten have

Inhoud

Voorwoord bij de Routledge Classics-editie 7
– Peter M. Senge

Inleiding – Humberto Schwab 17

- 1 Over communicatie 29
- 2 Over de dialoog 34
- 3 De aard van collectief denken 90
- 4 Het probleem en de paradox 108
- 5 De waarnemer en het waargenomene 117
- 6 Opschorting, het lichaam en proprioceptie 122
- 7 Participerend denken en het onbegrensde 137

Bibliografie 153

Register 155

Dankwoord 159

1

Over communicatie

In de afgelopen decennia is er door de moderne techniek – radio, televisie, luchtvaart en satellieten – een communicatienetwerk ontstaan dat vele delen van de wereld vrijwel direct met elkaar verbindt. Maar ondanks dit wereldwijde netwerk hebben we juist nu algemeen het gevoel dat er sprake is van een crisis in de communicatie, op een ongekende schaal. Mensen uit verschillende landen en uit verschillende economische en politieke systemen kunnen nauwelijks nog met elkaar communiceren zonder dat het uitloopt op conflicten. En in elk land zijn er sociale klassen en economische en politieke groepen die niet in staat blijken om elkaar te verstaan. Ja, zelfs binnen de verschillende groepen is er soms sprake van een ‘generatiekloof’, waarbij ouderen en jongeren niet meer met elkaar kunnen praten, behalve op oppervlakkige wijze. Studenten op scholen en universiteiten hebben het idee dat docenten hen overspoelen met informatie die niet relevant is voor het echte leven. En wat op radio en televisie, maar ook in kranten en tijdschriften verschijnt, is op zijn best een verzameling van triviale en onsamenhangende fragmenten – en in het slechtste geval een schadelijke bron van verwarring en misleidende informatie.

Vanwege deze wijdverbreide onvrede leeft onder velen het verlangen om het ‘communicatieprobleem’ op te lossen. Maar wie alle pogingen om dit probleem uit de wereld

te helpen gadeslaat, bemerkt dat de verschillende groepen die zich eraan wagen, nauwelijks naar elkaar luisteren. Het gevolg is dat juist pogingen om de communicatie te verbeteren regelmatig leiden tot nog meer verwarring. Het voortdurende gevoel van frustratie maakt mensen nog agressiever en gewelddadiger in plaats van hun begrip en vertrouwen te schenken.

Aangezien onze communicatie in een crisis verkeert en pogingen om dat te verhelpen de problematiek slechts versterken, lijkt het verstandig om een denkpauze in te lassen. Worden de problemen niet veroorzaakt door iets wat zo subtiel is dat we het over het hoofd zien? Is het mogelijk dat onze grove en weinig fijngevoelige manier van denken over communicatie, en ons spreken daarover, een belangrijke oorzaak vormen van ons onvermogen tot een verstandige aanpak van de crisis?

Misschien is het zinvol om de discussie over deze vraag te beginnen met een overweging van het woord ‘communicatie’. Het Engelse woord *communication* is verwant met de Latijnse stam *communicare*. Een van de betekenissen daarvan is: *to make something common*, dat wil zeggen op een zo nauwkeurig mogelijke manier informatie of kennis overdragen van de een naar de ander. Deze betekenis past bij een hele reeks situaties. Zo kan iemand aan een ander ‘communiceren’ hoe iets moet worden gedaan. Een groot deel van onze industrie en technologie is gebaseerd op dat soort communicatie.

Dat is echter niet de enige betekenis. Neem de dialoog. Daarbij zegt iemand iets tegen een ander, maar wat die ander verstaat is nooit helemaal gelijk aan wat de spreker bedoelt. Wat de spreker zegt en wat de luisteraar hoort is *vergelijkbaar*, maar niet identiek. De spreker merkt dan ook het *verschil* op tussen wat hij bedoelde en wat de ander ervan heeft begrepen. Bij het nadenken over dit verschil ontdekt hij misschien iets wat relevant is voor zowel zijn

eigen visie als die van de ander. Zo gaat het gesprek heen en weer, met steeds nieuwe inhoud die gedeeld worden door beide deelnemers aan het gesprek. In een dialoog probeert een spreker dus niet iets over te brengen dat hij al weet ('to make something common'). Nee, in een dialoog komen twee mensen gezamenlijk tot iets ('to make something *in common*'), dat wil zeggen ze creëren samen iets nieuws.

Natuurlijk kan een dergelijke communicatievorm alleen leiden tot iets nieuws als de gesprekspartners in staat zijn om naar elkaar te luisteren, zonder vooroordelen en zonder elkaar te beïnvloeden. Beide partijen moeten oprecht op zoek zijn naar waarheid en coherentie. Ze moeten oude ideeën en intenties kunnen loslaten, en bereid zijn om iets geheel nieuws te formuleren als dat nodig is. Als twee mensen in een dialoog slechts hun eigen ideeën of standpunten ventileren, alsof het informatie is, dan is het gesprek gedoemd om te mislukken. Want dan zal elke deelnemer de ander verstaan vanuit het kader van zijn eigen gedachten, die hij tracht te handhaven en te verdedigen. In zo'n geval vraagt niemand zich meer af of zijn ideeën kloppen – met als gevolg de onoplosbare 'communicatieproblemen' die ik eerder noemde.

Het zal duidelijk zijn dat communicatie in bovengenoemde zin onmisbaar is voor alle aspecten van het leven. Als mensen willen samenwerken (in de meest letterlijke zin van het woord), zullen ze in staat moeten zijn om samen iets te creëren. Iets wat vorm krijgt in onderlinge gesprekken en handelingen, en niet alleen wordt overgedragen van de een (die de autoriteit is) op de ander (die een passieve rol speelt).

Zelfs in relaties met levenloze dingen en de natuur is er sprake van iets wat op communicatie lijkt. Neem bijvoorbeeld het werk van een kunstenaar. Is het wel juist om te beweren dat een kunstenaar *zichzelf tot uitdrukking brengt*

in zijn werk, dat wil zeggen letterlijk iets ‘naar buiten’ duwt wat al in hem aanwezig is? Dat is veelal geen adequate beschrijving van wat er gebeurt. In de meeste gevallen is dat wat de kunstenaar creëert hoogstens *vergelijkbaar* met wat hij in gedachten heeft. Net als bij een gesprek tussen twee mensen ziet hij zowel de overeenkomst als het verschil. Die overweging geeft aanleiding tot een volgende handeling. Al doende ontstaat er iets nieuws wat het gedeeld product is van de kunstenaar en het materiaal waarmee hij werkt.

Ook de wetenschapper voert een soort ‘dialogoog’ met de natuur (en met zijn collega’s). Als een wetenschapper een theorie heeft test hij zijn hypothese door middel van observatie. Als blijkt (wat meestal het geval is) dat zijn waarnemingen niet identiek zijn, maar slechts vergelijkbaar met wat hij in gedachten had, dan zal hij vanuit een rationele overweging van de verschillen en de overeenkomsten een nieuwe hypothese opstellen die op haar beurt weer wordt getest. En zo gaat hij verder, waarbij er steeds iets nieuws ontstaat wat het gedeeld product is van de gedachten van de wetenschapper en dat wat hij observeert in de natuur.

Het is duidelijk: als we in harmonie willen leven met onszelf en de natuur, dan zullen we in staat moeten zijn tot een vrije en creatieve communicatie zonder halsstarrig vast te houden aan eigen ideeën of die ten koste van alles te verdedigen. Maar waarom is het zo moeilijk om tot een dergelijke communicatie te komen?

Dat is een ingewikkelde en subtiele vraag. Misschien moeten we het zo zien: als we besluiten om iets te doen (en niet alleen over de dingen te praten of erover na te denken), dan denken we al snel dat we op een goede manier naar de ander luisteren. Het grootste probleem lijkt dan die andere persoon: die is bevooroordeeld en luistert niet. Het is immers niet moeilijk om te zien dat andere mensen ‘blokkades’ hebben, waardoor ze – misschien onbewust – de contradicties niet opmerken in ideeën die hun dierbaar zijn.

Kenmerkend voor een ‘blokkade’ is dat die je ongevoelig maakt voor je eigen innerlijke tegenstrijdigheden. Het is cruciaal dat we ons bewust worden van onze eigen ‘blokkades’. Indien we alert en aandachtig zijn merken we bijvoorbeeld dat – ongeacht de vragen die bij ons opkomen – er altijd angstgevoelens zijn die ons afhouden van het overwegen van die vragen, of aangename gevoelens die de aandacht trekken en ervoor zorgen dat we ons richten op andere zaken. Mensen zijn dus in staat om zich te verstoppen voor dingen die hun leven lijken te verstoren. Het gevolg is dat we vaak heel subtiel onze eigen ideeën verdedigen, terwijl we denken dat we echt luisteren naar wat anderen te zeggen hebben.

Kunnen we, als we met elkaar spreken of anderszins samen iets doen, ons bewust zijn van die subtiele gevoelens die ons vermogen om echt te luisteren ‘blokkeren’? Zonder dat besef zal de oproep om het geheel te horen van wat er wordt gezegd weinig betekenis hebben. Maar als we volledige aandacht kunnen geven aan wat onze communicatie ‘blokkeert’, en tegelijkertijd ook letten op de inhoud, dan zijn we misschien in staat om samen iets nieuws teweeg te brengen – iets wat van groot belang zou kunnen zijn om de onoplosbare problemen van het individu en de samenleving op te helderen.

2

Over de dialoog

Een dialooggroep begint gewoonlijk met een gesprek *over de dialoog* – we praten erover, bespreken waarom we het doen, wat het betekent, enzovoorts. Ik denk niet dat het verstandig is om een dialooggroep te beginnen zonder dat mensen erover hebben gepraat, ook al is het maar even. Je kunt dat natuurlijk doen, maar dan moet je ervan uitgaan dat die vragen later op tafel zullen komen als de groep blijft bestaan. Dus mocht je van plan zijn om samen een dialooggroep te beginnen, dan zou mijn aanbeveling zijn om daar eerst met elkaar over te praten of een werkgroep te vormen. Mensen die er belangstelling voor hebben zouden daar dan verder mee kunnen gaan. Je moet je niet al te druk maken over de vraag of je nu wel of geen dialoog hebt met elkaar – want dat is juist een van de blokkades. De dingen kunnen door elkaar lopen. Welnu, laten we het hebben over de dialoog – wat is dat?

Ik geef het woord ‘dialoog’ een wat andere betekenis dan gebruikelijk. De etymologie van het woord kan helpen om een diepere betekenis te vinden. ‘Dialoog’ komt van het Griekse woord *dialogos*. *Logos* betekent ‘woord’, en zou in ons geval ook ‘betekenis van het woord’ kunnen aanduiden. *Dia* betekent ‘door’ – niet ‘twee’. Een dialoog kan gevoerd worden door een onbepaald aantal mensen, en niet alleen door twee. Ook met jezelf kun je een dialoog voeren, als je dat in de geest van deze methode doet. Het

beeld van die woordafleiding suggereert dat er in de groep een *stroom van betekenis* is, die door ons heen en tussen ons door vloeit. Daardoor kan er in de groep een vloeiende dynamiek van betekenisgeving ontstaan, waaruit een nieuw begrip voortkomt: iets nieuws wat misschien helemaal niet het uitgangspunt was, iets creatiefs. Die gedeelde nieuwe betekenis wordt dan de ‘lijm’ of het ‘cement’ dat mensen en samenlevingen bij elkaar houdt.

Vergelijk dat eens met het woord ‘discussie’ (*discussion*), dat in het Engels dezelfde woordstam heeft als *percussion* (botsing, slag) en *concussion* (klap, schok). Dat woord doet denken aan iets wat in stukken breekt. Het woord benadrukt het idee van analyse, waarbij er twee gezichtspunten zijn met elk een ander perspectief – analyseren en in stukken breken. Een discussie heeft natuurlijk waarde, maar die waarde is beperkt. Ze zal niet veel meer opleveren dan de bekende standpunten. Als mensen pingpongen met hun ideeën en als doel hebben om te winnen en punten te verzamelen, wordt het gesprek al gauw een wedstrijd. Misschien lenen we wat ideeën van de ander om zelf sterker te staan – misschien zijn we het met sommige van zijn ideeën eens en met andere niet – maar uiteindelijk gaat het om het winnen van het spel. Zo gaat dat vaak in discussies.

In een dialoog daarentegen probeert niemand te winnen. Als er iemand wint, wint iedereen. Er heerst een andere sfeer. In een dialoog wordt er niet geprobeerd om punten te scoren of je eigen visie op te dringen aan de ander. Nee, als er een fout wordt ontdekt bij wie dan ook, wint de hele groep. Het is een win-winsituatie, terwijl het bij een wedstrijd om winnen of verliezen gaat. Bij een dialoog gaat het vooral om het deelnemen, waarbij niet tegen elkaar wordt gespeeld, maar *met* elkaar. In een dialoog wint iedereen.

Het zal duidelijk zijn dat veel van wat we dialoog noemen geen dialoog is in de betekenis die ik op het oog heb.

Zo zouden leden van de Verenigde Naties dialogen met elkaar voeren, maar dat is slechts in beperkte mate het geval. Deze gesprekken zijn meer discussies – of anders onderhandelingen – dan dialogen. De deelnemers aan deze gesprekken zijn niet werkelijk bereid om vraagtekens te plaatsen bij hun vooronderstellingen. Ze ruilen standpunten uit die er voor hen niet werkelijk toe doen, zoals bij onderhandelingen over meer of minder kernwapens. Maar het feit dat er verschillende systemen tegenover elkaar staan wordt niet echt besproken. Men gaat er als vanzelfsprekend van uit dat je *daar* niet over kunt praten – en dat daar nooit iets aan zal veranderen. Deze discussies worden dan ook niet echt serieus genomen. Veel van wat we ‘discussie’ noemen is geen serieus gesprek, omdat veel zaken onbespreekbaar blijven en soms zelfs niet eens genoemd mogen worden. Men wil er eenvoudig niet over praten. Dat is een deel van het probleem.

Waarom hebben we dialogen nodig? Mensen vinden het al moeilijk genoeg om in kleine groepen met elkaar te praten. Bij een groep van dertig, veertig of meer deelnemers vinden velen het lastig om te communiceren, tenzij er een duidelijk doel is of iemand het gesprek leidt. Waarom is dat? Allereerst heeft iedere deelnemer andere vooronderstellingen en een eigen mening. Het gaat daarbij om *fundamentele* vooronderstellingen en niet om oppervlakkige aannames. Ze betreffen de zin van het leven, ons eigenbelang, het belang van ons land of onze religie of andere zaken die we echt belangrijk vinden.

Als er vraagtekens worden geplaatst bij deze vooronderstellingen gaan we in de verdediging. We kunnen die neiging moeilijk weerstaan en zijn zelfs geneigd om emotioneel te worden. We zullen dat later tot in detail bespreken, maar hier wil ik alvast een voorbeeld geven. We organiseerden een paar jaar geleden een dialoog in Israël. Op een gegeven moment begon men in de groep te discus-

siëren over politiek. Terloops zei iemand: ‘Het zionisme verstoort de goede relaties tussen Joden en Arabieren. Het is de grote barrière.’ De man zei het heel rustig. Plotseling sprong er iemand op. Hij kon zich niet inhouden en werd boos. Zijn stem trilde en zijn ogen puilden uit. Hij riep: ‘Zonder het zionisme valt dit land uit elkaar!’

De man sprak vanuit een fundamentele vooronderstelling, en ook degene die zo emotioneel reageerde deed dat. Hun aannames botsten op elkaar. De vraag is: ‘Wat moet je hiermee?’ Want dit soort vooronderstellingen liggen aan de basis van alle politieke conflicten, overal ter wereld. Bovendien is deze kwestie relatief eenvoudig in vergelijking met veel andere vooronderstellingen in de politiek. Het probleem is ook dat er ongelooflijk veel soorten vooronderstellingen zijn. We vinden ze niet alleen op het gebied van de politiek, de economie of de religie, maar ook in onze ideeën over wat je als individu zou moeten doen of waar het in het leven om gaat.

Je zou de vooronderstellingen die we hanteren ‘oordeelen’ kunnen noemen. Een ‘oordeel’ is een aanname. Het woord wordt op verschillende manieren gebruikt. Als een specialist zijn mening geeft over je gezondheid, dan geeft hij het beste oordeel dat hij kan geven op basis van een diagnose. Nu kan het gebeuren dat hij zegt: ‘Ik ben er niet helemaal zeker van. Laten we een second opinion aanvragen.’ In dat geval zal hij, als hij een goede arts is, zijn eigen oordeel niet ten koste van alles verdedigen. Als het oordeel van zijn collega anders uitvalt, springt hij niet vol emotie op, zoals de man die geconfronteerd werd met dat andere oordeel over het zionisme. De arts zal niet zeggen: ‘Hoe kan hij dat zeggen!’ Hij gaat ervan uit dat het oordeel van zijn collega een rationeel oordeel is. Maar de meeste oordelen zijn dat niet – en daarom worden ze hardnekkig verdedigd. Kortom, mensen hebben de neiging om zichzelf te identificeren met hun mening. Bovendien zijn onze meningen

vaak sterk verbonden met ons eigenbelang.

Het punt is dat we in de dialoog op zoek gaan naar de spanningen achter deze vooronderstellingen. In de dialoog onderzoeken we het denkproces *achter* de vooronderstellingen, niet de vooronderstellingen zelf.

DIALOOG EN DENKEN

Het is belangrijk om in te zien dat je opvattingen het resultaat zijn van gedachten uit het verleden: van ervaringen, van wat andere mensen hebben gezegd, enzovoorts. Dit alles is geprogrammeerd in je geheugen. Je kunt je met die opvattingen identificeren en ze verdedigen, maar dat is niet erg zinvol. Want als je gelijk hebt, is dat niet nodig. En als je ernaast zit, zijn ze het verdedigen niet waard. Toch zullen mensen die zich met een bepaalde opvatting identificeren, dat standpunt vrijwel zeker verdedigen. Het voelt namelijk alsof je persoonlijk wordt aangevallen als iemand er vraagtekens bij plaatst. Je bent geneigd om je opvattingen te zien als ‘waarheden’, ook al zijn het je eigen aannames en weerspiegelen ze je persoonlijke achtergrond. Je hebt die opvattingen immers opgedaan via een leraar, je ouders of door het lezen van boeken of iets dergelijks. Maar om de een of andere reden ben je jezelf met die opvattingen gaan vereenzelvigen en daarom verdedig je ze.

De dialoog is gericht op ons gedachteproces en probeert de manier waarop dat proces collectief tot stand komt te veranderen. We hebben nooit veel aandacht geschonken aan het denken als proces. We zijn *betrokken* bij onze gedachten, maar we hebben meestal alleen aandacht voor de inhoud en niet voor het ontstaan daarvan. Waarom vereist dit aandacht? Alles vraagt om aandacht – ja, echt. Als we machines hun werk zouden laten doen zonder er aandacht aan te geven, zouden ze vastlopen. Ook het denken is een

proces, en dat vraagt aandacht, anders gaat het fout.

Laat me proberen om enkele voorbeelden te geven van de moeilijkheden rond het denken en onze gedachten. Een van de problemen is *fragmentatie*, die haar oorsprong vindt in het denken. Ons denken knipt de hele wereld aan stukken. Elk stuk is het resultaat van de manier waarop we denken. In werkelijkheid bestaat de wereld uit nuances en schakeringen die in elkaar overlopen en samen een geheel vormen. Maar wij halen daar al denkend bepaalde dingen uit en scheiden die af van de rest. We doen dat aanvanke-lijk voor het gemak. Maar op de lange duur kennen we aan die afzonderlijke dingen steeds meer waarde toe. We gaan ervan uit dat er afzonderlijke naties zijn – een resultaat van ons denken – en vervolgens hechten we daar ultieme waarde aan. Ook de verschillende godsdiensten zijn een gevolg van ons denken. Fragmentatie is het resultaat van de manier waarop wij denken. Ook in het gezin maken we onderscheid door ons denken. De hele manier waarop ons familieleven is gestructureerd is te danken aan de manier waarop we denken.

Fragmentatie is een van de knelpunten in ons denken, maar er is een nog diepere oorzaak, namelijk dat ons denken uiterst actief is, terwijl we menen dat het weinig of niets aan de dingen toevoegt. We menen dat het denken ons gewoon vertelt hoe de wereld in elkaar zit. Maar vrijwel alles om ons heen is bepaald door gedachten – alle gebouwen, fabrieken, boerderijen, wegen, scholen, naties, wetenschap, technologie, religie – wat je ook maar kunt bedenken. De hele ecologische crisis is een gevolg van ons denken. Deze crisis is ontstaan doordat we denken dat de wereld er is om te exploiteren, dat de grondstoffen niet op-raken en dat de milieuvervuiling vast zal worden opgelost.

Als we een ‘probleem’ zien – of dat nu de milieuvervui-ling is, de opwarming van de aarde of een andere kwestie, dan zeggen we tegen elkaar: ‘We moeten het probleem op-

lossen.’ Maar we *creëren* dit soort problemen voortdurend – door de manier waarop we denken. Als we blijven denken dat de aarde er alleen is voor ons comfort, zullen we haar blijven uitbuiten en zullen er steeds nieuwe problemen opduiken. Misschien slagen we erin om de milieucrisis te overwinnen, maar dan ontstaat er wel weer een ander probleem, zoals economische chaos, waarbij we dezelfde fouten maken. Misschien vinden we een oplossing in genetische manipulatie, maar stel je eens voor welke dilemma’s dat zal opleveren als de gewone techniek van nu al zoveel ellende veroorzaakt. De mensen zullen genetische manipulatie toepassen op alles wat hun uitkomt en wat past bij hun manier van denken.

Het punt is dat ons denken bepaalde problemen creëert, terwijl we dat niet beseffen – daar wringt de schoen. Het probleem is dat we aan sommige resultaten van het denken veel belang en waarde toekennen. Zo creëerde het denken het idee van de natie. Die gedachte wordt heel belangrijk gevonden – ja, levensnoodzakelijk en belangrijker dan al het andere. Hetzelfde kan worden gezegd over religie. Vanuit die waarden wordt de vrijheid van meningsuiting gemakkelijk beknot. Immers, als de natie van levensbelang is, is het noodzakelijk om te blijven denken dat dit concept ultieme waarde heeft. Dus moeten we ervoor zorgen dat de mensen zo blijven denken. Er moeten bepaalde stimulansen worden gegeven die ertoe leiden dat iedereen hetzelfde blijft denken over zijn land, zijn religie, zijn familie, of wat het ook mag zijn waaraan ons denken hoge waarde toekent. Die waarden moeten worden verdedigd.

Je kunt niet iets verdedigen zonder eerst *defensief te denken*. Soms zijn er ideeën die vraagtekens plaatsen bij wat wij willen verdedigen. Dan moet je die negeren. Dat kan tot zelfbedrog leiden – je duwt ideeën die je niet onder ogen wilt zien weg door te beweren dat ze niet kloppen, door een draai te geven aan het probleem, of iets dergelijks.